
Публікації

Галина ВІНОГРАДСЬКА

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ РОЗДІЛ «ЖНИВА» ПРАЦІ А. КРИМСЬКОГО «ЗВЕНИГОРОДЩИНА. ШЕВЧЕНКОВА БАТЬКІВЩИНА З ПОГЛЯДУ ЕТНОГРАФІЧНОГО ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОГО»

Авторка статті вводить у науковий обіг перший повний передрук досі неопублікованого розділу «Жнива» праці А. Кримського «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного», водночас здійснивши джерелознавчу розвідку щодо кількості відомих оригінал-макетів цієї праці та щодо залучення тексту згаданого розділу як архівного матеріалу у новітніх етнологічних та фольклористичних дослідженнях.

Ключові слова: А. Кримський, Звенигородщина, жнива.

© Г. ВІНОГРАДСЬКА, 2012

15 січня 2011 р. виповнилося 140 років з дня народження, а 25 січня 2012 — 70-ті роковини з дня смерті видатного українського вченого — історика, філософа, сходознавця, етнолога, фольклориста, літературознавця, поета, прозаїка академіка Агатангела Кримського (15.01.1871 — 25.01.1942). Надзвичайно багата і різноманітна наукова спадщина ученого, як і його непересічна особистість, після повернення у 1965 р. з забуття, постійно є у полі зору дослідників різних напрямків гуманітарних наук, і, зокрема, фольклористів та етнологів. Однак, чергові ювілеї та роковини щоразу спонукають до нових поглядів на вже відомий його доробок, а також до глибших пошуків та нових відкриттів серед його досі ще не опрацьованих матеріалів [2; 10; 11; 12; 18]. Адже, як зазначають дослідники творчості А. Кримського, питанням з галузі етнографії, історії, мовознавства та фольклористики присвячено понад 1000 його наукових праць, а рукописна спадщина, що зберігається у відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського, складає близько 600 манускриптів [2, с. 39; 18, с. 98].

Вагомою подією у популяризації імені академіка Кримського та його доробку не тільки в науковому середовищі, а й серед широкого громадського загалу, став вихід у світ у 2009 р. перевидання його основної народознавчої праці [2, с. 42] «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: з географічною мапою та малюнками. I частина. Випуск 1. Побутово-фольклорні тексти. — К., 1930»¹ [13]. Передмову до цього перевидання підготував докт. іст. наук, професор Анатолій Чабан [13, с. V—XVI].

Це, без зайвого пафосу, непересічне видання збільшило доступ зацікавленої громадськості та науковців до згаданої праці не більше й не менше, як у 1000 разів! (Наклад перевидання — 1000 примірників). Адже досі науковцям відомо про достовірне існування, за різними даними, одного [8, с. 148], двох [2, с. 42; 12, с. 63] чи трьох [16, с. 7] примірників макетів «Звенигородщини...» — 1928 та 1930 років.

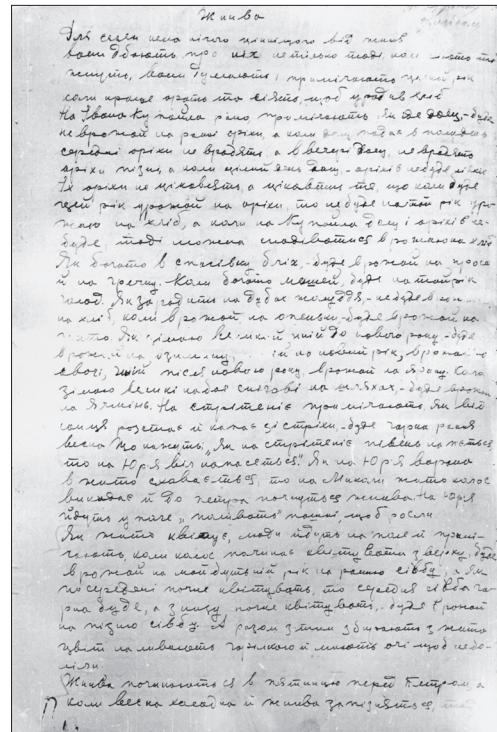
Автор передмови до перевидання 2009 р. учений-історик з Черкащини Анатолій Чабан, стверджує про виготовлення двох примірників макету «Звенигородщини...», один з яких зберігається у згаданому музеї, і з якого, власне, і здійснено передрук [13, с. XII], але не вказує місцезнаходження другого.

¹ Назва цит. за титульним аркушем оригінал-макету 1930 р., який у перевиданні 2009 р. вміщений на с. III.

Київський учений-фольклорист Олександр Дей у статті 1971 року про неопубліковані фольклорні матеріали, які зібрав А. Кримський в Шевченковому краї, покликається на збірку «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Частина перша. Побутово-фольклорні тексти» (К., 1928), зазначаючи, що «в одному з рідкісних примірників цієї збірки, що зберігаються (виділ. і підкресл. — Г. В.) в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, поряд з цією назвою є ще й така: «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: з географічною мапою та малюнками. Частина I. Випуск I. Побутово-фольклорні тексти». — К., 1930, 434 стор.» [12, с. 63]. З викладеного чітко зрозуміло, що йдеться не про один, а про декілька примірників у фондах вказаної бібліотеки. Оскільки у вказаній статті дослідник покликається на два, маємо підстави вважати, що саме така кількість і зберігається у згаданій книгозбірні. Вочевидь, О. Дей не володів інформацією про наявність одного примірника «Звенигородщини...» 1930 р. у фондах Звенигородського районного краєзнавчого музею Черкаської області, бо не подає такого факту.

У рецензії на перевидання «Звенигородщини...» 2009 року львівський етнолог Михайло Глушко піддає сумніву інформацію О. Дея про статус цієї праці як «опублікованої» та «доступної» для дослідників, та про існування її у двох примірниках, ілюструючи свої аргументи залученням широкої бібліографічної бази (бл. 10 позицій) виданих впродовж другої половини ХХ — початку ХХІ ст. пісенних фольклорних збірок на різну тематику, в яких матеріали А. Кримського зі «Звенигородщини...» не використані, і немає згадок про цю працю. Як зазначає М. Глушко, «за скупими згадками сучасників А. Кримського було виготовлено два примірники «Звенигородщини...», один з яких і досі зберігається як велика реліквія у фондах Звенигородського районного краєзнавчого музею Черкаської області. Саме з цим примірником гранок і працював академік, залишивши на його сторінках правки, загальний висновок «Виправити — друкувати» та власний підпис. Про долю іншого примірника неопублікованої «Звенигородщини...» поки що нічого не відомо» [8, с. 148].

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 2 (104), 2012

У 1991 р. київський етнолог Валентина Борисенко на сторінках наукового видання «Народна творчість та етнографія» з метою привернути увагу наукового загалу до доробку академіка Кримського здійснила, з деякими скороченнями, передрук десятого розділу (Осінь в її добірках та звичаях. Од вересня [сентября] до Пилипівчаних запуст) його праці «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Частина перша. Побутово-фольклорні тексти» (К., 1928). Власне, з одного з тих варіантів, про які згадував О. Дей. Однак ні в її статті про А. Кримського, ні біля передрукованого тексту немає покликань на книгозбірню чи архів, де міститься вказане джерело [2, с. 39—42; 15, с. 43—52]. Зазначено лише, що «ця праця була опублікована в 1928 р. і сьогодні становить надзвичайну бібліографічну рідкість» [2, с. 42].

Дослідник зі Звенигородки Володимир Хоменко на сторінках «Літературної України» опублікував досить критичний відгук на передмову до перевидання «Звенигородщини...» 2009 р., в якому вказує на багато неточностей як фактологічних, так і граматичних. А також подає відому йому інформацію про історію праці «Звенигородщина...». Як пише В. Хоменко, ще у 1906 р. А. Кримський збирався заснувати у Звенигородці фольклорно-

етнографічний тримісячник «Звенигородщина». Однак не вдалося. У 1928 р. — повторна спроба. Тоді виготовлено «кілька (виділ. і підкресл. — Г. В.) сигнальних примірників із титульною сторінкою: «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного». Це мав бути збірник (№ 71) Історико-філологічного відділу ВУАН. Але книжку не тиражовано. Зі збірника в 1930 р. зробили відбиток, і до цього тексту виготовили інший титул: «Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного» [17, с. 7]. За його ж твердженням, «нині знати не два, а три примірники «Звенигородщини...» — в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні; у приватному зібранні в Києві; у Звенигородському краєзнавчому музеї. Останній примірник (коректура, текст) А. Кримський залишив у своєму звенигородському архіві. До музею книжку передали 1965 року» [17, с. 7]. Подана інформація дещо доповнює, дещо повторює вже відомі факти, однак шкода, що формат газетної публікації не передбачає наукового апарату до статті, а тому викладене в ній можна взяти до уваги, однак вважати ґрунтовною доказовою базою наразі не видається можливим.

Звівши разом наявні у нас відомості про кількість відомих примірників 1928—1930 рр. «Звенигородщини...» А. Кримського, видається логічним стверджувати про реальне існування саме тих двох, з яких здійснено вже згадані передруки 1991 та 2009 років. Щодо інших, зазначимо лише, що авторка даної розвідки не ставила собі за мету остаточного опрацювання саме цього аспекту. Тому питання кількості відомих примірників «Звенигородщини...» 1928—1930 рр. залишається відкритим для подальших джерелознавчих студій.

А для нас у запропонованій читачеві розвідці важливим є той факт, що ні у варіантах тексту «Звенигородщини...» 1928 і 1930 рр., ні у сучасному (2009 р.) немає завершального розділу «Жнива». Тому метою даної статті є ознайомити науковий загал з інформацією про факт реального існування такого розділу, про те, де він зберігається, у якому стані, а також ввести у науковий обіг оригінальний авторський рукописний текст «Жнив» А. Кримського, вперше повністю² опублікувавши його.

² Мається на увазі повна публікація рукописного тексту під назвою «Жнива». — Арк. 387—418, 422, 423. —

Про те, що розділ про жнива буде у «Звенигородщині...», маємо вказівки самого автора: «... Про жнива, з якими обрядами зажинають, з якими дожинають, тощо, буде ширша мова вже в л и п н і (розрядка А. Кримського. — Г. В.), в особному розділі» [14, с. 412]. Згадується про нього також у примітках до двох пісень. Зокрема, у коментарі до петрівчаної пісні «Де ти, хмелю, зімував, що й не розвивався?», А. Кримський вказує: «... Нижче ми це побачимо в **відділі про жнива і про жнивові пісні** (виділ. і підкресл. — Г. В.) варіант опції самої пісні співається й геть пізніше од Петрівки, увечері, серед танців («до скоку»)» [14, с. 401]. Коментуючи петрівчану пісню «Ой у полі нивка», яку записала С. Терещенкова у с. Попівці, учений зазначив, що «нижче, в **відділі про жнива** (виділ. і підкресл. — Г. В.), ми зустрінемо її варіант, записаний у Попівці-ж таки, тільки вже в липні, серед найгарячішої жнивової пори» [14, с. 410]. Але самого розділу немає. Народний календар А. Кримського починається 1 вересня, а завершується в опублікованому варіанті — 27 липня. Тобто випадає цілий серпень.

Такий стан речей відмітив і М. Глушко у своїй ретельній рецензії, звернувши увагу на вже згадані зауваги та коментарі А. Кримського [8, с. 156]. Рецензент констатує, що нині неможливо встановити чому і на якій стадії підготовки книжки до видання цей розділ зник. Однак у вже згаданій статті О. Дея подибуємо цікаву інформацію, яка, якщо не повною, то значною мірою пояснює зникнення розділу про жнива з тексту «Звенигородщини...».

Зокрема, О. Дея пише, що у «Вступному слові» А. Кримський відзначив, що до праці включені записи 1890—1928 рр., які широко представляють жниварську обрядовість і пісенність Звенигородського краю. Справді, зазначає автор статті, в своїй сукупності вони дають дуже детальну фольклорно-етнографічну картину колишніх жнив на селі і становлять безумовну наукову цінність. Однак ця повністю закінчена, за словами О. Дея, праця не побачила світу, а зберігається в архіві А. Кримського у Відділі рукописів ЦНБ у фон-

Од. зб. 681. — Ф. XXXVI. Відділ рукописів ЦНБ ім. Вернадського НАН України [див. поз. № 1 у списку джерел та літератури нашої статті].

ді XXXVI під номером 145³. На перешкоді публікації стала популярна на початку 1930-х рр. хибна вульгарно-соціологічна оцінка народної поезії, особливо обрядово-величальних її жанрів, як куркульської творчості. З цих позицій оцінювались тоді колядки і щедрівки. З такої точки зору розглянув анонімний рецензент і підготовлену до друку збірку «Жнива» А.Ю. Кримського [12, с. 64]. «Рукопис акад. А. Кримського «Жнива», — цитує рецензента О. Дей, — це частина його великої праці про Звенигородщину... В цій праці, давно засудженій, автор подає сирові матеріали про побут та «звичаї» куркульства дореволюційної Звенигородщини... Старі «звичаї» ситої звенигородської куркульні автор описує так, ніби вони існують ще й досі серед селянських мас» [12, с. 64]. Далі, як подає О. Дей, рецензент безпідставно звинувачує А. Кримського в любуванні старим і у ворожості до нових явищ побуту. Зрозуміло, що після такої «оцінки» вченому було важко наполягати на друкуванні збірки «Жнива», і вона залишилась в його архіві [12, с. 64].

Саме там, серед численних матеріалів академіка А. Кримського, у 1993 р. мені вдалося знайти рукописний текст під назвою «Жнива». Згаданий рукопис складає 32 аркуші (приблизно А4 формату), списані з одного боку темним чорнилом дрібним характерним почерком ученого (щільність тексту — 37—38 рядків на сторінці). На кожній сторінці — правки і помітки, зроблені рукою автора за допомогою тонкого графітного олівця, а також проставлена нумерація сторінок з 463 по 494 (продовження загальної для цілої першої частини «Звенигородщини...») та його коментарі товстим темним олівцем. Сучасна архівна нумерація сторінок (387—418) не збігається з авторською.

Розділ складається з двох частин: етнографічного опису жнив (19 сторінок) та підбірки текстів 64-х пісень, які виконуються під час жнив (13 сторінок). Етнографічний опис містить скрупульозну фіксацію різних аспектів жнив: прикмети на врожай зернових з різних ділянок народного календа-

ря; визначення стиглості зерна; народна аргументація стосовно того, коли краще починати жнива; детальна розповідь про зажинки, колядування на першому снопі; селянський побут, розпорядок дня, правила поведінки під час жнив на полі та на обійсті; особливості жнив на селянській ниві, на полях у пана, священника; завершення жнив («Спасова борода», «сосна», «вінок»); звичай пригощати сусідів хлібом нового врожаю — «куштувати книша», та ще багато іншого.

Хочу наголосити, що запропонована нижче публікація розділу, чи, як називає його А. Кримський, «відділу» про жнива є першою в його цілісному варіанті. На сьогодні є лише один передрук фрагментів з нього (загалом близько двох-трьох сторінок авторського тексту) у загальноукраїнській газеті «Культура і життя» 1991 р., здійснений вченим-філологом Михайлом Гуцем під назвою «Щоб покинули жати та йшли колядувати» [10, с. 8]. Зрозуміло, що формат газетної статті не давав можливості опублікувати весь текст розділу, а також не передбачав бібліографічних посилань. Про згадану публікацію пише у рецензії на перевидання 2009 р. М. Глушко і, проаналізувавши характер передрукованого етнографічного матеріалу та форму його подачі, яка, на його думку, збігається із формою подачі етнографічних і фольклорних творів у книзі «Звенигородщина», висловлює припущення про дійсну автентичність матеріалу [8, с. 156].

Введення в науковий обіг своїх матеріалів про жнива частково здійснив сам академік Кримський у статті «Волосова борода». З учено-кабінетної міфології XIX віку», в якій він детально аналізує історіографію походження назви «Волосова (Велесова) борода» на означення останніх невижатих на полі колосків жита чи пшениці. Вчений доводить помилковість цієї назви, та й цілої учено-кабінетної теорії стосовно семантики згаданого жниварського звичаю, опираючись, окрім ґрунтовних історіографічних досліджень, і на свої знання жниварських звичаїв Звенигородщини [14, с. 307, 319].

Більш як півстоліття унікальний за фактичним наповненням матеріал неопублікованих «Жнив» А. Кримського, за винятком вже згаданого історіографічного покликання О. Дея, не був залучений до наукового обігу ні в галузі фольклористики [8, с. 148—149], ні етнології.

³ Під час опрацювання авторкою архіву А. Кримського у Відділі рукописів ЦНБ ім. Вернадського у 1993 р., коли і був виявлений рукопис розділу «Жнива», що публікується нижче (Ф. XXXVI. — Од. зб. 681), од. зб. 145 не була доступна для відвідувачів.

Виявлений авторкою цієї статті у 1993 р. в архіві академіка Кримського рукописний текст «Жнив» був опрацьований, розшифрований і введений у науковий обіг як одна з позицій джерельної бази дослідження жнивварських звичаїв українців, в низці її публікацій [3; 4; 5; 6; 7].

Як джерельну базу для своїх наукових досліджень використовували наявний у авторки даної статті текст «Жнив» А. Кримського і львівські науковці: фольклорист Василь Сокіл [16, с. 291] та етнолог Леся Горошко [9, с. 167].

У всіх згаданих публікаціях Г. Виноградської, В. Сокола та Л. Горошко є посилання на Відділ рукописів ЦНБ ім. Вернадського в Києві, де зберігається архів А. Кримського, на номери фонду та одиниці зберігання, в якій міститься розділ «Жнива» його праці «Звенигородщина...». Зрозуміло, що не всі зацікавлені дослідники мають змогу опрацьовувати згадані матеріали в архіві. А з виходом у світ передруку «Звенигородщини...» 2009 р. знову постала проблема неповноти її тексту. Для того, щоб ця проблема була вирішена і, розділ «Жнива» був повною мірою введений в науковий обіг, здійснюємо його публікацію.

1. Відділ рукописів ЦНБ ім. Вернадського НАН України. — Ф. XXXVI. — Од. зб. 681. — [Кримський Агафангел Юхимович. Матеріали до роботи «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного» [1928?] — 426 арк. — [«Жнива»]. — Арк. 387—418, 422, 423.
2. Борисенко В. Агафангел Кримський як фольклорист і етнограф / В. Борисенко // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 3. — С. 39—42.
3. Виноградська Г. Архаїчні елементи українських зажинків / Г. Виноградська // Етнос. Культура. Нація. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 29—31 жовтня 1998 р., Дрогобицький державний педагогічний університет. — Дрогобич, 1999. — С. 99—104.
4. Виноградська Г. Жнивварський звичай «Спасова борода» на Поліссі / Галина Виноградська // Древяни. Зб. ст. і матер. з історії та культури Поліського краю / відп. ред. С. Павлюк, В. Скуратівський, Р. Омеляшко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. — С. 225—230.
5. Виноградська Г. Обжинковий вінок у контексті традиційної обрядовості українців на сучасному етапі: генеза символу / Галина Виноградська // Народознавчі зошити. — 2001. — Зош. 3. — С. 499—502.
6. Виноградська Г. Семантико-функціональні особливості основних ритуальних елементів українських зажинків / Галина Виноградська // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. Зб. наук. праць. — К. : Стило, 1999. — С. 6—10.
7. Виноградська Г. Функціонально-семантична роль допоміжних знарядь у жнивварських традиціях українців / Галина Виноградська // Народознавчі зошити. — 2000. — № 3. — Львів. — С. 523—527.
8. Глушко М. Рецензія: Кримський Аг. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / авт. передмови А.Ю. Чабан. — Черкаси : Вертикаль. — 2009. — XVI + 438 + 10 с. : іл. // Шевченків світ (Черкаси). — 2010. — № 3. — С. 148—158. www.kulk.ck.ua/files/zbirnuk—14.pdf.
9. Горошко Л. Знакові функції води в обрядах і віруваннях українців Карпат: дис... канд. істор. наук: 07.00.05. — Львів, 2007. — 247 с.
10. Гуць М. «Щоб покинули жати та йшли колядувати...» / М. Гуць // Культура і життя. — 1991. — № 34 (24 серпня). — С. 8.
11. Гуць М. Сторінки життєпису визначного фольклориста (автобіографія Агафангела Кримського) / М. Гуць // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 5. — С. 32—34.
12. Д[ей] О. Неопубліковані фольклорні матеріали з Шевченкового краю, зібрані Агафангелом Кримським / О. Дей // Народна творчість та етнографія. — 1971. — № 2. — С. 63—66.
13. Кримський А. «Волосова борода». З учено-кабінетної міфології XIX віку / А. Кримський // А. Кримський. Твори : в 5 т. — К., 1973. — Т. 3. — С. 307—329.
14. Кримський А.Ю. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворення з авторського макету 1930 р. / авт. передмови А.Ю. Чабан. — Черкаси : Вертикаль. — 2009. — XVI + 438 + 10*с. : іл.
15. Кримський А. Осінь в її добірках та звичаях. Од вересня [серпня] до Пилипівчаних запуст) // Народна творчість та етнографія. — 1991. — № 3. — С. 43—52. (Передрук В. Борисенко з «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Частина перша. Побутово-фольклорні тексти» (К., 1928)).
16. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти / В. Сокіл. — Львів, 2003. — 320 с.
17. Хоменко В. Післямова до передмови / В. Хоменко // Літературна Україна. — № 28. — 2010 (12 серпня). — С. 7.
18. Шубинський Й. Зі спадщини визначного сходознавства / Й. Шубинський // Народна творчість та етнографія. — 1971. — № 2. — С. 98.

Halyna Vynohradska

ON UNPUBLISHED CHAPTER «HARVEST»
IN A. KRYMSKY'S WORK «ZVENYHOROD
REGION — SHEVCHENKO'S NATIVE LAND
FROM ETHNOGRAPHIC
AND DIALECTOLOGICAL POINTS OF VIEW»

The author of publication has presented «The Harvest», for the first time completely published chapter of A. Krymsky's work «Zvenyhorod region — Shevchenko's native land from ethnographic and dialectological points of view» to scientific community. In the article under analysis have also been put source data as for known print sets of this work as well as notions on the usage of text of mentioned chapter in newest ethnologic and folkloristic studies.

Keywords: A. Krymsky, Zvenyhorod region, harvest.

Галина Виноградская

НЕОПУБЛИКОВАННЫЙ РАЗДЕЛ «ЖАТВА»
КНИГИ А. КРЫМСКОГО
«ЗВЕНИГОРОДЩИНА. РОДИНА ШЕВЧЕНКО
С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ
И ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКОЙ»

Автор статьи знакомит научную общественность с впервые полностью опубликованной главой «Жатва» книги А. Крымского «Звенигородщина. Родина Шевченко с точки зрения этнографической и диалектологической». В статье также проанализированы источниковедческие данные о количестве известных оригинал-макетов этого труда, а также об использовании текста упомянутого раздела в новейших этнологических и фольклористических исследованиях.

Ключевые слова: А. Крымский, Звенигородщина, жатва.

Агатангел КРИМСЬКИЙ

ЖНИВА¹

Для селян нема нічого ціннішого від жнив, вони дбають про ніх не тільки тоді, коли сіють й жнуть, вони думають і примічають цілий рік, коли краще орать та сіять, щоб уродив хліб. На Івана Купайла рано примічають, як іде дощ — буде неврожай на ранні оріхи, а коли дощ падає в полудень, — середні оріхи не вродять, а ввечері дощ, не вродять оріхи пізні, а коли цілий день дощ, — оріхів не буде ніяких. Їх оріхи не цікавлять, а цікавить те, що коли буде цей рік урожай на оріхи, то не буде на той рік урожаю на хліб, а коли на Купайла дощ і оріхів не буде, то можна сподіватися врожаю на хліб. Як багато в спасівку бліх, — буде врожай на просо й гречку. Коли багато мишей, буде на той рік голод. Як зародить на дубах жолуддя, — не буде врожаю на хліб, коли врожай на опеньки, — буде врожай на жито. Як зімою великий иній до нового року, — буде врожай на озимину, як иній на новий рік, врожай на овочі, иній після нового року, врожай на ярину. Коли зімою великі набої снігові на

шляхах, — буде врожай на ячмінь. На стрітеніє примічають, як від сонця розтає і капає зі стріхи, — буде гарна рання весна, що кажуть: «Як на стрітеніє півень нап'ється, то на Юр'я віл напасеться». Як на Юр'я ворона в жито сховається, то на Миколи жито колос викидає й до Петра почнуться жнива. На «Юр'я» ідуть у поле «поливачуть» пашні, щоб росли.

Як жито квітує, люди йдуть на поле й помічають, коли колос починає квітувати зверху, буде врожай на майбутній рік на ранню сівбу, а як посередині почне квітувати, то середня сівба гарна буде, а знизу почне квітувати, — буде врожай на пізню сівбу. А разом з тим, збирають з жита цвіт, наливають горілкою й мють очі, щоб не боліли.

Жнива починаються в п'ятницю перед Петром, а коли весна холодна й жнива запізняться, тоді² починають в п'ятницю після Петра. Перед Петром за тиждень у неділю йдуть кожен господар до свого поля, оглядають і виривають колоски найстиглиші й най «свидніші», приносять додому й радяться, коли починать жать. Як у п'ятницю перед Петром можна жати, то виходять в п'ятницю й починають жать, а коли в найближчу п'ятницю ще не можна, жито ще «свидне» (зеленувате), а до другої п'ятниці перестигне й буде висипатися й солома ломатися, коли жнуть, в такому разі йдуть в найближчу п'ятницю зажинать.

¹ Подаємо першу частину рукопису Агатангела Кримського (етнографічний опис жнив). Другу ж частину (підбірку пісень Агатангела Кримського, які виконуються під час жнив) опублікуємо в наступному випуску «Народознавчих зошитів». Тут і далі примітки й пояснення Галини Виноградської.

² Тут і далі символом / позначаємо кінець авторської сторінки Агатангела Кримського.

Жати можна кожен день, крім свят, а саме важливо зажати в лехкий день, і лехкою рукою. П'ятниця — це день св. Параскеви-П'ятниці, а вона допомагає в свій день тільки тим, хто починає якесь важливе діло, а в щоденній роботі вона не допомагає, а навіть деякі праці забороняє, як сорочки золить, мастить глиною не дозволяє, щоб не заляпати її. Хліб пекти, також, щоб у тісто не вбрати. Через те, як замовляють кров, той кажуть: «Нехай з того кров тече, хто в п'ятницю хліб пече». А жнива Параска-П'ятниця дуже любить, вона й квітчається колосками й патлашками³, що в житі. А тому й починають жнива тільки в п'ятницю.

Але не всі п'ятниці й однакові. Буває так, що в п'ятницю припадає якогось святого мученика, а мученика день дуже важкий, він навіть перемагає допомогу святої П'ятниці й хто почне жати в день мученика, то буде мучитися всі жнива. Буде: дощі, гради, хвороби різні тощо. Й тому заздалегідь ідуть до такого, хто має святці, й просять подивитися, чи нема в п'ятницю святого мученика. Й коли є в ту п'ятницю мученика, то ідуть зажинать раніш, а п'ятницю 2, коли ще зелене.

Зажинать теж не може кожна людина, а вибирають таку, котра лехка на руку. В кожній родині вибирають хто помеж усіх найлехший на руку. Буває так, що помічають лехкість руки в малих, які ще не вміють жать, / і таких виводять на поле, дають серпа, придержують стебла жита й допомагають зажинати. А коли нема в своїй родині, то просять чужих.

Зажинають так: вийде на поле, вибере собі місце, де хоче, але так, щоб жать в той бік, де сходить сонце: стане, помолиться Богу до сходу перехреститься й скаже: «Господи, допоможи в добрий час». Після цього нажне три жмені, розділить надвоє й покладе навхрест, потім перехреститься й поцілує цього хреста тай іде додому.

А на другий день, чи тоді коли підстигне жито, виходять жати всі й несуть з собою з'язані серпи й цурки, якими в'язуть снопи, але несуть так, щоб серпи були острими кінцями у перед, це для того, щоб ніхто не наврочив. Несуть боклажку, або баньку з водою, клумака, в якому хліб, періжки косарські, бо на жнива періжки й вареники роблять великі «косарські», щоб одного вареника взяв, та й наївся, та й та, що варить, немає часу маленькі вареники та періжки ліпити. Несуть огірки, цибулю, редьку, часник, сіль, сало. Коли є маленька дитина, то несуть дитину, триноги й колицку, а як є корови, чи коні, — виїжають.

³ Різновид польових квітів.

На жнива одягають якнайдранише сорочки й инше, яке навмисне хорониться на горищі для жнив, бо снопами та стернею одяг дуже рветься. Жінці соромляться через село йти в подраному, а тому одягають свитки або кохти, а на полі скидають свитки й залишаються в подраному. Крім того сорочки на жнива мусять бути не перкальові, а з свого домашнього полотна, щоб не душно було, а перкальові сорочки душні, а також перкаль робиться на фабриках, де водиться багато нечистих сил, а коло хліба треба обходитися по Божому.

Разом з жінцями виходить і старий батько чи дід, мати й виносить свяченої води й постають коло того нажатого хреста / й дивляться, коли лежить хрест так, як поклали, не розтрусило, то цілий рік буде все добре, а коли солома розсипана, пом'ята, чи що, то на протязі року трапиться щось недобре в родині. Після цього всі хрестяться, а мати виливає в мисочку св. воду, вирве три колосочки й зв'яже в купу, а потім умочить в св. воду й кропить своє поле з того боку де мають жати, а потім батько, чи хто старший, а як же нема, то й мати жне снопа, а всі стоять і моляться Богу, а коли батько нажне снопа тоді сяде на той сніп і колядує колядку, яку-небудь з тих колядок, що колядують на Різдво. А всі инші стоять коло нього на колінях і слухають.

Колядують на першому снопові для того, щоб не заходила в село чума та холера, бо ці хвороби бояться колядки.

Як каже гр. с. Попівки Олександра Кучерява:

«Колись давно, ще за наших прадідів приходила в наше село чума й замордовувала та забирала з собою всіх людей не минала ні одної хати, так підряд і йшла й викачала вже півсела. Пішли люде до попа, попросили, щоб відправив молебствія св. Миколі й він відправив. А вночі приснилося одній вдові, що прийшов старенький дідок з сивою бородою тай каже: «Піди й скажи всім людем, щоб кинули жати, та йшли колядувати». Як устала та жінка пішла до розправи, розказала, скликали сходку й порадилися, щоб назавтра колядувати, а на другий день аж село ревло, так колядували старі й малі, всі хто був живий. І від того дня, як урізало, перестали мерти».

Як переколядує батько, тоді візьме грудочку крейди, що піп орданю малює в хатах і хто попросить, то піп дає по грудочці, й тою крейдою обведе снопа по перевеслі, щоб Бог уродив і на той рік. Тоді тільки всі перехрестяться й починають жать, а батько, чи хто инший, хто колядував, як нездужає, то йде додому, а як здужає, — теж залишається жать. /

Кожний жнець, як нажне перших три жмені, — нахилиться на своєму місці й доставе помеж ноги назад себе стерні й заткне поза спиною за пояс, щоб спина не боліла, а коли рука від жаття зажмніться й болить, — тею стернею парять руку, щоб не боліла. Також від того, щоб рука не боліла перев'язують червоною ниткою з того кісника, що молода на весіллі в понеділок роздає по ниточці жінкам.

Жнуть від ранку до полудня, кожного снопа в'яже, як тільки нажне, цурка за поясом, перевесло крутить з того ж жита й при допомозі цурки в'яже перевеслом снопа. Снопи в'язані кладуть колосками до схід сонця, але не лічать, щоб голоду не було. А в полудень, коли можна ногою наступить на тїнь своєї голови, складають снопи в п'ятки до схід сонця колосками й сідають під одною п'яткою полуднать. По полудні зараз-же йдуть жати, бо в жнива не одпочивають, а як-же відпочивають старі, чи які нездужалі, то не більше 10 хвилин, в жнива спочивать, лічать за сором, бо треба найшвидше хліб прибирать «щоб не служив перед нами грішними». У підвечірок сідають підвечіркувать і дуже швидко їдять, щоб довго не сидіть, а потім ще трохи до вечора жнуть, а господарка йде додому вечеряти варить.

Женці як жнуть то хоч і дуже поспішають жать, але разом з тим і придивляються, щоб не було закрутки, бо вижать закрутку вважають за велике нещастя, від цього ніби може покрутити руки й ноги й усю людину скалічить. Є такі люди помеж чоловіками й жінками, що, коли дуже розсердиться на кого, найбільше сусіди по полю, то йде в жито чи пшеницю, бере в руку стебла стілько скілько захопить і каже «Хто буде це жито (жати) той буде сім день лежати», потім крутить ту соломку міцно на віглі й підтикає, щоб не розкрутилося й приказує: «Щоб тобі покрутило руки й ноги, губи й зуби, жили й пожили» й ще багато приказує подібних слів. Тому й бояться жати таку закрутку.

Як каже гр. с. Попівки Параска Верищакова:

«У нас у Попівці оціх жнив була закрутка в житі в Івана Іщенка, якась характерниця закрутила. А знаєте які тепер люди, що ні в що не вірять, і Іван узяв та й викосив. Жінка й казала: «Обкоси не зачіпай», а він не послухав і таки викосив, а жінка мусіла зв'язати. І щось одібрало йому праву руку й ногу, а жінка теж без пам'яті лежить слаба».

Перед заходом сонця складають полукіпки: переломлять одного снопа так щоб колосками був до гузіра й кладуть до схід сонця колосками, а на того снопа кладуть полукіпок і дальше від межі, щоб не перешкоджати бігати лоскотавкам по своїй дорозі — межі. Разом

із заходом сонця кладуть дві жмені нажатого жита навхрест на тїм місці, де перестали жать. Це для того, щоб нечиста сила не жала для себе. Коли залишається вода в банці, — треба виливати на межу, а межа є дорога лоскотавок і вони п'ють воду тільки з роси й умиваються росою, а коли нема роси, — вони п'ють ту воду, що виливають на межу, а тому навіть лічать за гріх виливати воду не на межу, а лоскотавок залишать без води.

Після цього забирають всі приладдя крім цурки, які стромляють у снопи, а одну батькову цурку кладуть попід хрест, що з жита, для того, щоб грим не палив кіп.

Прийдуть додому, вечеряють на подвір'ї, а потім лягають спать: старші жінки в хаті на полу, на землі, а коли в хаті душно, — лягають на дворі коло порога, чоловіки в клуні, у садку, на подвір'ї де ліг там і спить, а дівчата і хлопці йдуть, обов'язково, купаться а потім ідуть на вулицю й там грають на скрипки, решета й танцюють до пізньої ночі.

На другий день раненько, коли ще тільки світає йдуть знов у поле, а хазяйка залишається варити обід. Як прийдуть женці в поле перехрестяться, нажнуть першого снопа й покладуть у сніп і того нажатого хреста а потім продовжують жать як і перший день. Як сонце зійде, — господиня виносить обідать борщ, кашу. Коржі з часником, або вареники «косарські» чи періжки й сама залишається жать. Вдома залишаються тільки малі діти яким мати наказує щоб сиділи коло хати, нікуди не йшли, бо на шляху цигани їздять і забирають малих дітей, в садку залізна баба, що їсть дітей, а на городі в огірках гадюка з 12 головами. Тому діти сидять на подвір'ї й глядять хати.

Женці жито жнуть поки пшениця достигне, а як пшеницю можна жати, то жито залишають і починають жать пшеницю, бо жито як запізниться на пні, то святий Ілія замкне колоски й зерно не висипається, а пшениці не замикає.

В неділю і свята не роблять, щоб не покарав Бог.

На громові свята «Паликопи першого ( ) й Паликопи другого ( )⁴» не можна робити, бо запалить копи на полі й у току.

На Марії Магдалини не можна жать, бо хто буде жать, того гадюка вкусить, ще й причепиться до ноги, руки чи кругом шиї обв'ється.

Пшеницю жнуть так, як і жито й також кожен вечір кладуть хреста. Зажинають тільки жито, а пшениця є продовженням жнив. В останній день

⁴ Пропуски А. Кримського.

нажатого хреста не кладуть у сніп, а як тільки рано прийдуть, — збирають хреста в одну квітку й кладуть на полукіпок «щоб не служив хрест перед нами грішними», а самі «гонять перепелицю» тобто кінчають жать, дожинають.

Кожної пашні кидають спасові на бороду⁵, тільки не від самого краю, а так, як раз палицею кинуть, щоб подорожня худоба не топталась. Раніш, коли краще хліб родив, — кидали спасові на бороду кроків три попереk і кроків 9 вдовж, а останні часи / залишають стільки, скільки можуть взяти у дві руки й обв'язують перевеслом, бо такий малий кущ без перевесла не встоїть, — ляже. Спасові на бороду залишають щоб не виводиться з хліба.

А як у кого в родині був вішалник, або в близьких родичів, то залишають і для пташок кроків 5—9, бо за вішалника не можна Богу молитися, ані обіди справлять, а тільки одні пташки можуть щебетанням просить у Бога за гріхи вішалника, а тому залишають і просять «Небесні пташечки, як будете літати, то прилітайте це зерно клювати й защебечіть перед Богом за вішалника». Колоски теж не можна збирати «Нехай для небесних».

Потім складають полукіпки, а як складуть, тоді качаються по стерні спиною й кажуть «Нивко, нивко, верни силку на другу нивку». Це робиться для того, щоб цілий рік спина не боліла й для того щоб на майбутній рік пшениця й жито густе родило.

Після всього сідають під полукіпком, беруть квітку тих колосків, що з хреста й плетуть сосну, спасову бороду й вінка, а потім ідуть додому. Мати йде раніш з поля, й поки жінці прийдуть той вечерять наварить, чогось луччого від буденної вечері: курку, вареники, що небудь молошне, а батько про горілку подбає.

Так само жнуть і в господаря, що за гроші наймає або за сніп і приносять сосну, спасову бороду й вінка й ставлять на столі перед образами, а вінка кладуть господареві на голову й співають, вечеряють, п'ють горілку.

А коли були поміщики, то осавули загадували за тиждень до жнив щоб виходили в призначений день жати, коли дуже гарний урожай, — жали за п'ятий сніп, або по⁶ від копи, — середній урожай, — за 7-й сніп або по⁷ від копи, — а неврожай 8 сніп. Перед призначеним днем п'ятницею виходять і кожна собі зажинає постать і кладе хреста з пашні тай іде додо-

⁵ Підкреслення А. Кримського.

⁶ Пропуск А. Кримського.

⁷ Пропуск А. Кримського.

му. В призначений день виходять і самі помеж собою вибирають стару жінку таку, щоб не була відьма, або характерниця, яка часто до церкви ходить, не лається, / не згадує «того, що з рогами». Й та жінка покропить всі постаті свяченою водою, нажне снопа, обведе св. крейдою, сяде на сніп заколядує, а потім жнуть всі.

Років кілька як колядувати на жнивах перестали, а раніш, як каже гр. с. Попівки Явдоха Іщенкова «Тепер не ті люди поставали, а перше було, як вийдуть на жнива в перший день, то так все поле колядує, аж реве, то господи, як гарно й лехко після того жать, тільки дотуляйся, а воно само жнеться. А тепер якось так чудно жнуть, наче крадькома, перехреститься, щоб ніхто не бачив, тай мерщій жне, а то якось хоч хрести кладуть ще, але мабуть і це швидко менеться».

Як трохи нажнуть, — виїде пан, під'їзжає конем під усі постаті, що жнуть і каже: «Боже поможи». А жінці відповідають: «Дякуємо. Дай Боже паночку щоб у добрий час дожати й щоб умолотна пашня була». Пан каже: «Дякую люди добрі», й дає на горілку на весь гурт крб. 5. День проводиться на панському, так як і на своєму полі. Поспішають якнайшвидче жать, бо коли нажне більше, той одержить більше снопів чи грошей. За день жали по кіп⁸ як найгустіша пашня, — найбільше нажинали.

На панському полі справляють усе як і на своєму, а найбільше осавули слідкували, щоб воду, яка залишається, виливали на межу, а не на полі де жнуть, бо Паликопа образиться й запалить копи.

Як каже гр. с. Неморож М. Гончаренкова:

«Нехай Бог не доводить нікого, щоб воду виливати на стерню, а не на межу, то ж нещастя між бідні мавочки тільки теї водички і виглядають щоб душу закропити, Бог карає тих, що виливають не на межу. Я ще дівчиною була, а в нас невістка була поганого заводу з тих що не дуже до церкви ходили й не дуже придивлялися, що роблять люди, а той з рогами так на язиці й сидів, бий його сила Божа. То вона, як вилила воду на стерні далеко від межі. Ой лишенько, десь узявся грім навіть без хмарі й так усі копи стрілою й по нанизав, все згоріло, а в людей ніде не зачепило, хіба ж то не Божа кара?».

Під час жнив, раніш на полі були великі співи, а в останній час співають мало тому, що люди всі недужі.

Як каже гр. с. Залізнички П. Чмирова:

«Колись було як жнуть, то так співають, аж у хмарі гуде, а в лісах луна ходе, бо люди сильно дужі були,

⁸ Пропуск А. Кримського.

а тепер хіба вони витягнуть пісню, отакі хоровиті, тож на жнивах жнуть і не розгинаються бо нема часу гави ловити, а теперішня людина як заспіває жнучи, той дух йому заб'є».

Перед вечером осавула перевіряє снопи, щоб були всі однакові втовшки 1 аршин, але аршин не «жидівський а хазяйський» (хазяйський аршин рів. 1 метрві). В той день, як мають закінчити жнива, — в пана колють кабана, або баранів 3 і готуються до обжинків.

Коли кончать жать плетуть з хрестів спасову бороду, вінка й квітку, а коли в пана є донька, — плетуть і для неї вінка, тільки для одної старшої, але не з одних колосків, а плетуть колоски з барвінком, що в лісах нарвуть, польового червоного маку й патлашки. Після цього беруть одна жінка сосну, друга спасову бороду, третя вінок на голову, а вінка, що для панни кладуть на голову дівчині. Ці що несуть колоски такі, звуться помеж себе свахами, йдуть вони вперед, а за ними всі останні й співають. Коли прийдуть до пана, стануть перед ганком і співають:

Вийди, вийди, паночку з хати...

Приспівують пані й дочці. Виходять пани, жінці кланяються й дають пані сосну, панові накладають на шию спасову бороду, а на голову вінка, потім панні також кладуть на голову вінка, що для неї плетено. Пани запрошують до покоїв усіх. У покоях на столах стоїть всяка страва, а іноді ставлять страву на дворі. Пан у вінку з бородою стоїть до нього підходять і він дає по чарці горілки, а пані з сосною стоїть і дає всім по 2 періжки й тоді сідають за стіл. Перед кожною стравою хто-небудь із старших жінців частує вишняком. Як повечеряють, встають, кланяються, виходять на двір співаючи, а пан тоді скидає з себе спасову бороду й вінка. На подвір'я зійдеться і багато інших людей. / Пан набере відер двоє цукерок і силе з ганку на подвір'я меж людей, а вони всі хапають, перекидаються, вишукуючи цукерок. Після цього музики грають, а жінці котрі молодчі танцюють, старі трохи посидять, подивляться, та й ідуть додому й кожне несе 2 періжки.

Як смеркне, — світять ліхтарі, почіпляють на липах що завжди в поміщицьких дворах стояли й танцюють до пізньої ночі.

На другий день виходять всі жінці на поле з гилочками й виїзжає пан «копи одтикать». Пан їздить верхи й відлічує копи, як сьомий сніп, то 6 кіп відлічує собі, а одну сьому — жнецеві, жнець значить гилочкою й ця копа що з гилочкою для жнця. Тоді, як «повідтикає копи», можна забирати.

У попа збирали хліб найпізніше, як вижнуть панське й своє, бо піп завжди платив найдешевше. Жали в пана, або в якого багатого селянина, за сьомий сніп, то в попа за 9 сніп і не зараз гроші.

Звозили пани своїми волами, а селяни — своїми. В кого нема худоби, — наймали за гроші по к. 45 від копи. А попові найбільш того, що звозили «толокою» кажучи: «Треба один день «послухатъ». Як обгадає⁹ попів наймит, на який день запрошується толока той виїде кільканадцять душ таких «що послухають» і перевозять без грошей весь хліб. У попа для робітників не готували багато страви, а так, на обід бош, каша, по чарці горілки, а на вечерю галушки, або кисле молоко й бараболя в мундерах.

Було щой до господарів возили толокою. Але господарі давали дуже добрі обіди, полудні й вечері.

Як перший день виїзжає по снопи в поле, то христить ворота пужалном, щоб не було якого недоброго випадку з возовицею. На пару волів набирає 2 копи снопів, на корови 1 ½ й 1, на коні 2—1 копу. Коли привезуть додому й уїзжають у ворота, — висмикують з перших трьох возів по одному колосочку, й ці колосочки закопують на городі й зазначають / паличкою. А коли висходять, — примічають, як перший колосочок зійде, або хоч і разом, але перший кращій схід, — буде рання сівба гарна, а як другий, — середня сівба буде краща, а коли третій, то краще сіяти пізно. Як переводять снопи, — мерщій обмолотять жита, хоч снопів 2 качалкою, й коли нема на млині чи вітряці змолоти, — мелють в жорнах і спечуть житнього книша й святкують день новому книшеві, бо жито від пшениці старше. До того книша понаварюють всякої страви й понапікають всього: кладуть книша на столі, запрошують родичів, кумів і сусідів куштувати книша. Як посходяться гості і входять у хату й кажуть: «Добрий день, будьте здорові з книшем». Господарі просять за стіл, гості сідають і кожна жінка що небудь кладе на стіл або на лаву чи на піл: як клумак груш, слив, горщик ряжанки, сметани, що мають, а чоловіки горілку. З самого початку ламають книша хто найстарший чи з хатних чи з чужих. Пирехриститься, поцілує книша, а потім каже: «Бог ловав та й нам давав». Покуштують всі потроху книша, а потім частуються і їдять всяку страву. Їдять і п'ють довго й кончають вечеру співами, а потім виходять із за стола, грають на рублі, качалки й усе инше хатне приладдя, — танцюють допізна. На дру-

⁹ Повідомить.

гий день у другій хаті так само куштують книша, потім у третій хаті, так цілий тиждень куштують.

В останній час не запрошують куштувати книша, а печуть книша, або хоч коржа чи хліб і дають сусідам покуштувати; односять до сусідів у хату, відсилають дітьми, або хоч через тин гукне до сусідки: «А йдіть лишень покуштуйте мого нового хліба!». А старенькі бабусі печуть книша й роздають старцям.

Коли закінчать возовицю озимини, тоді беруться до ярини й молотьби.

На самий перед ідуть / у ліс і вирізують до косо-виці приладдя. Для коси «кісся» вирізують з ясинка, тому що ясинок рівний і міцний. А щоб було до міри, кожен для себе виріже й ставить тим кінцем, де має бути коса вниз і замірає собі по клуб, заріже риску й на тім місті має бути ручка для кісся, а продовження щоб було на п'ядь вище голови. Потім виріже маленькі вилочка з ліщини, а до вилочок ясеніві грабельки, потім учепить косу й «грабки» готові, щоб косить просо, гречку, овес, а ячмінь як гарний то жнуть. Потім вибирають деревце для ціпа. Ціпильно ріжуть з ліски, тому що воно рівне й без сучків. Довжину міряють від землі до підборіддя й це якраз буде до міри. Потім вибирає також кожен для свого росту невеличке грабове деревце, рівненьке, для бияка до ціпа. Огляне те деревце, яке буде для бияка, якраз добре, зріже рисочку в низу деревця, а потім бере рукою коло рисочки, а другою вище першої руки, й так міняє раз беручи то одною рукою, то другою й каже починаючи од рисочки: «День добрий», «Здоров будь», «Куди йдеш», «У ліс», «За деревом», «За яким», «За грабовим», «На що», «На бияк». Після цього слова виріже рисочку, де взяв останній раз рукою, і це буде якраз до його міри бияк. А потім вирубає це деревце, принесе додому, а вдома обріже, обструже, з'яже капицею зі свинячої шкіри до ціпильна й ціп до міри.

Після цього косять ярину. Раніш озимину всю жали, а тепер, в останній час, вивчилися у Херсонщині косять і багато є таких що косять жито й пшеницю, але як гарний хліб, то жнуть все, крім проса й вівса. /

Оповідав гр. с. Попівки Полінь Осадчий, 75 р., неписьменний:

«Жнива це в нас святе діло, коло жнив треба працювати тільки з Божими думками, бо тож хліб святий. Як ми прогнівимо Бога й він нам не дасть хліба, то що ми без хліба варті. Було поки не перехристишся, то нікуди не підеш і нічого не почнеш, бо поламається і серпи, коси, пужална й усеньке, що є. А про того, що з рогами той взагалі не варто згадувати, а на нивах — нема

чого й казати. Було мати покійні наказують щоб ми не черкали¹⁰ ні в селі, ні в полі, кажуть: «Як черкнеш то буде «їх» у вас скрізь і повні торби на поле до жнив нанесете клятущих». Ще як і вмирили, — наказували, щоб не черкали й ми не черкали. Я за все своє життя й разу не черкнув, і хвалити Бога хліб у мене родив, гостету¹¹ на моєму полі не було, бо то ж «його» зілля, «він» насіває, а як воно насіється то вибавити важко. Мати вміли його вибавляти. Як тільки було в кого засіє гостет «той, що з рогами», то до матері зверталися й вони відробляли, тільки шкода, що нас не навчили. Знаю, що зривали три бурянини й садили на шляху в порох догори корінням, але не знаю, що примовляли.

Давно люди все знали, що до чого, обходились краще з людьми й з хлібом св. тай родив хліб. Тоді стіжки вшивали як хати сніпками, й вони стояли невидні. Машин не було, молотили ціпами цілу зиму й хіба вони могли все перемолотити — стояло собі вшите. Кажуть, що помеж стіжками можна було заблудити, такого їх було, а господар було витягне жмучок і дивиться як колоски тісно зляглися оден з другим, то можна ще не молотити, нехай стоїть, миша їсти не буде. Були бідні що й не мали багато стіжків, але голод їм не був такий страшний, бо як колись недород, — можна було в маказинах брати пашню. В кожному селі стояли громадські магазини з хлібом, і через кілька років передивлялися, пересушували, й коли трохи попсується чи миша з'їсть, то по осмарині¹² скинулись пашні, тай знов / повно, й люди позичали кому треба було, а через рік, чи через два віддають. А тепер цього нічого нема та ще й багато таких, що не вірять ні в що й отак їм хліб родиться. Але ще багато таких що по старому роблять, хоч начебто вони й не вірять, а от воду, ту що залишається щодня на жнивах виливають таке не на ниву, а на межу, таке бояться залишитися без води. Тож ту воду лоскотавки п'ють і нам же вона необхідна бо як прийде андихрист, тоді всі криниці висохнуть і річки, світ займеться буде горіть пекельним вогнем, а закропиться не буде чим, ото тільки хто виливає жнивну воду на межу, то тею водою й будуть заросюватися. Я завжди, як виїзжаю жать — беру чимало води, барильце гарне, а як вип'ємо, — я перед вечером й ще наберу повне барильце щоб була, а як ідемо, — виливаю на межу й кажу: «Постав господи на всякого долю», бо колись всі так робили. Люди є всякі, є такі що й вилили б на межу воду, але вони не йдуть на поле

¹⁰ Плювали.

¹¹ Осоту.

¹² Восьмеріку.

жать, ото десь у місті великому, чи й у селі та слабе, а потім йому прийдеться закропитися, й де ж то води взяти? Нехай перед Богом не випом'януто буде, а я виливаю таке чимало води.

Пшеницю сію тільки стару українську, яку мої діди й прадіди сіяли, бо оці нові пшениці, Бог його знає щоб і не согрішити, але вони здається не Божі, вони десь узялися за моєї пам'яті. Ото бараболя маріканка¹³ й гас теж десь тоді проявилися. Той чули люди як в очереті коло беріга ходило, свистало та в долоні плескало й приспівувало: «Люблю гас, люблю й вас, і халати що на вас, бараболю маріканку і пшеницю барнатку». То що ж би воно співало, тільки той, що зрогами, більш ніхто, тоді люди такі були, що не свистали-б і не плескали в долоні, то ж тяжкий гріх. Ото я як почув то не заводив тої барнатки і бараболі маріканки довго не було, але послі баби завели гасники. Довго не було, аж оце недавно почали світити, а таке під свято та в свято не світимо, цур йому. / Я на оце теперішнє що виплескали, той дивиться боюся, в сельрадї ніразу не був. Як іду до церкви, то далеко навкруги обходю, аж через ракову вулицю, щоб не подвїтись на ту їхню раду та не согрішити».

Оповідала гр. с. Вільхівця П. Пустова 110 р., не письменна:

«Кажуть старі люди, що раніш хліб не так родив як тепер. А цілком інакше. Тоді колоски з зерном були від самої землі аж до краю стебла. Бог хотів, щоб люди не голодували, але жидівка взяла м'якишку з хліба та й оберла жидиня, коли воно об «теє». А Бога ніхто не обманить і не сховається від нього. Побачив це Бог і розгнівався, що вже не шанують хліба. Взяв від землі тай обшморгнув мало не до краю й хотів геть обшморгнути, не залишити ні зерна. Собака й кіт як побачили, що Бог обшморгує колоски, тай кажуть: «Що ж це буде, ми помремо з голоду всі». Давай вони плакати і в Бога просити щоб залишив хоч це що в руці держить, не дотягнув до краю. Бог послухав, що вони так гірко плачуть і просять і залишив на краю стебла, кажучи: «Нехай на вашу долю родить». Потім і написав їм на папері права: собаці щоб у хаті сиділа, а котові щоб сидів на току й глядів стіжків. Але котові дуже хотілося сидіть у хаті, та щей на печі в тепленькому. От він як почав підкрадатися до собаки й підкрався та й украв права ті, що у хаті сидіть, і собака мусіла без прав виходить на двір, а кіт залишився в хаті, заховав права, щоб собака не викрала, а сам ліг на печі і спить

¹³ Американка.

не прокидається. Миша підкралася, викрала права тай з'їла. Й ото ж і до цього часу собака сердиться на kota за права й гонить де побачить, а кіт миші ловить та їсть за те, що права з'їла. І так буде помеж ними ворожнеча до суду вищого. А колосочок маленький лишився, а ми й йому раді. Ото й приказка від того пішла, що як чого мало, той кажуть «як кіт наплакав». /

Оповідав гр. с. Богачівки Будьтездоровенькі 80 р. неписьменний:

«Бог його знає, як це воно так, що хотять знов хліб сіять в купу. Воно ж було колись так, що сіяли й обробляли в купу й були так вивелись із хліба, що мало всі не вимерли з голоду.

Старі люди любили збираться в хатах на балачки й згадували про все тай казали що був такий час дуже давно, що люди стали робити в купу, а звичайно, як обробляє для себе, або за гроші, то як душі не вкладе, а коли в гурт, — кожне оглядається як би до холодка й виспатся добре «без мене обійдуться». Пошкребе як небудь ралом тай додому. Оповідали старі, що як виоруть, то все поле оріхами вкрито (оріхи — це недоорані клапті землі по ріллі). Отак само й сіяли, десь зерно подінуть а по ріллі рукою помахає начеб-то сіє й що ж там уродить? Отак потроху й зробився великий недістаток у хлібі: голод. Порадилися люди, що треба харчувать тільки тих, що роблять, а старих що неможуть робити убивать і щоб сини саме вбивали. Й так робили. Може хто б й не вбивав, але голод і наказ такий треба виконувать. Убивать вони не хотіли, якось руки не піднімались, то вони «на лубочок а в ярочок». Ітак всіх старих вивозили на лубках і кидали в глибокий яр а старі були нездужалі охлялі, не могли вилазити й там умирали. Але раз волоче на лубочку син свого батька, а за ним біжить його хлопчик. Як укинув у проваля діда з лубочком, то хлопчик і каже «тату, а нащо ж ти й лубочка викинув, начому-ж я тебе буду волокти?». Не приємно зробилося тому чоловікові, вернувся й витяг діда привів додому й сховав у льох щоб ніхто не бачив бо покарають: діда на лубочок та в ярочок.

Так дід і жив собі в льоху, але догосподарувалися так, що ні дідів ні хліба, мололи бруньки з ліски, лободу тертицю з грабка й пекли хліб, а з правдивого хліба вивелися геть. Покликав той дід до себе кілька чоловік і каже «я вас порадою як розвести хліб. Тільки слухайтеся мене й так зробіть. / Беріть і розшивайте хати, клуні, хліви й перемолотіте ту солону, бо тепер не дуже вимолочують, зерно в сніпках є а як вимолотите, то не зсипайте в купу а кожен зі своєї хати

беріть собі й сійте, а також оріть шляхи й там зерно є й кожен сійте й оріть для себе й доглядайте як найлучше хто як уміє. Послухали діда й зробили так. Хліб виходив рідко але як пішов дощ, він пішов корчами й було дуже гарне. Й отак вони розвели хліба й відтоді почали дуже шанувати старих і так шанували, що було як спіткає то незенько вклониться й шапку скине й допомагали що старому було потрібно. А оце знов почали на старих дивитися як на щось не нужне. Колиб швидче вмерши щоб не дочікати й не бачити, як будуть на лубочок та в ярочок».

Оповідєє гр. с. Попівки Сергій Луцько 68 р.:

«Жнива колись не так були як тепер вибігли, викосили як на повітрі, а до зім й роти показали. Я не такий же старий, а при мені було жнуть до спаса. Після Ілї хліба стояли на полі як лава, бо що там трохи повисипається, а після Ілї не сиплется, бо Ілія має ключі від хліба, що на пні стоїть і як позамикає то хоч-би й через зіму постояло-б. Крім того люди молились і просили господа, а без хреста нічого не починали той хліб родив і люди здоровші були. Тож були такі жінці, що як стане рано жать — не розхляється до самісінького полудня, а від полудня до підвечірку та щей співає як гарно. Нажинали по 2—3 копи, а були й такі що жали й більше як ота Наталка-Полтавка, що жала по сім кіп у день. Не дурно-ж її німці й виробили із каменя так як живу й поставили в стіні, в такому закутку наче шафа. /

Вона була дуже красива й робоча й пішла в Херсонщину на роботу й найнялася у німців на літо. А тих поміщиків було три брати й ходять за нею слідком і дивляться, що вона всяку роботу так швидко робить і так гарно, що аж любо дивитись. Як дочекалися жнив, а вона по сім кіп жне. Почали всі три брати свататися за неї, той собі хоче за жінку взяти, той собі, а той собі. Й така ворожнеча пішла помеж ними, що яки звіри поставили й одного брата вбили. Тоді тільки вони обміркували, що так не гарно, нащо нам ця ворожнеча й вирішили що краще Наталку Полтавку вбить щоб не скушала¹⁴. Тай убили й найшли такого, що вміє таку людину з каменя виробити, а як він виробив то ото й поставили що щей тепер скушає.

¹⁴ Не спокушала.

Я цього не знав, пішов у Херсонщину на заробітки йду собі Березовкою, аж стоїть дівка й така-ж гарна та прихороша чорнява у вінку, в плахті, сорочка гарно вишита й держить на руці жито нажатє, а в другій серпа. Я її уклонився й кажу будь здорова тай пішов, а вона мені не відповіла нічого, думаю ото як кпичя. Потім вернувся ще раз пройшов коло неї: ніяк не посмію її зачепити через те, що вона мовчить. А знаєте парубок молодий і господи, як хочеться пожартувати з такою гарною дівкою. Питаю «що робим жнем?» мовчить не поворухнеться. Думаю чи це-ж така гарна та глуха показую на мигах, — мовчить не звертає уваги. Я насмілюся й штовхнув її помаленьку, аж вона тверда. Я ще помаленьку, аж вона камінна. То я зчудувався, як вона так гарно вироблена.

Але це не одна вона так багато жала, було їх багато таких, а як я ось тепер той копи не нажну».

Оповідєє гр. с. Багачівки Текля Головобородькова¹⁵:

«Звати спасову бороду цаповою бородою не можна. Бо це тяжкий гріх... Спасова борода — це велике діло і люди її дуже шанують, бо це сам Сус Христос людям наказав так робити на пам'ять про те як йому жиди хотіли бороду висмикати. А цаповою бородою то це вже більшовики на сміх прозвали щоб з людей глумиться. /

Свячена вода це велике діло. В хазяйстві без свяченої води ніяк не можна. От коли з поля привозять перший віз із снопами, то без св. води теж ніяк не обійдеться. Як приїдуть з поля то віз спинається у брамі, а погоничі співають «Вийди, вийди господарє (чи як нема господаря то «господине») з хати, — снопи зустрічати!». І господар з господинею виходять, але перед тим мусять передягтися в чисті сорочки, бо в чорнім шматті ніяк виходити не можна. То ота господиня надіває чисту сорочку, бере в руки хліб і свячену воду, тай виходять назустріч до возільників. Господиня дає возільникам хліб, а господар бере свячену воду і кропить снопи, віз, воли, а вже допіро тоді везуть снопи на тік. То це дуже пособляє й од вогню, й од мишей, і од усього лихого».

¹⁵ Сторінки 422—423 рукопису Агатангела Кримського.